

УДК 347.9

РОМАНО-КАНОНІЧНА МОДЕЛЬ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ – ОСНОВА ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті досліджуються питання формування та становлення романо-канонічної моделі цивільного судочинства, що стала основною цивільного процесу європейських держав. Джерелами формування такої моделі стали рецепційовані положення римського права, а також канонічного права, що сформувалося впродовж Середньовіччя.

Ключові слова: романо-канонічна модель цивільного судочинства; цивільний процес; цивільне процесуальне законодавство.

Римське право є одним з найважливіших надбаних людської цивілізації, яке залишило свій відбиток на всіх правових інститутах. Не є виключенням і цивільний процес, адже під час його формування було запозичено основні засади здійснення правосуддя, усталені ще за часів Риму. Саме ці положення відіграють визначальну роль у формуванні тієї моделі судочинства, яка стала фундаментом європейської традиції, оскільки вона відображає усталені суспільні погляди на розгляд і вирішення цивільних справ судом. Закріплення таких засад здійснення правосуддя в ранній республіканській період розвитку римського права свідчить про те, що вони є основними вихідними ідеями і до сьогодні вони здійснюють величезний системний вплив на розвиток цивільного процесу в усьому світі.

Дослідження романо-канонічної моделі, що сформувалась впродовж Середньовіччя в Європі є актуальним питанням сьогодення з огляду на такі аспекти. Реформування цивільного процесуального законодавства, що постійно здійснюється з метою підвищення ефективного цивільного судочинства, запровадження найбільш дієвих механізмів та інститутів, повинно гармонійно поєднуватися з усталеними традиціями правосуддя, що є в кожній країні. Відповідно загальні засади реалізації судової влади повинні відображати і традиційні, і новаторські підходи до розгляду цивільних справ.

Питання історії цивільного судочинства традиційно піднімаються в роботах К. Ван Рес, Р. Ван Канегема та інших науковців; водночас в українській науці воно не отримало належної уваги попри активне реформування цивільного процесуального законодавства України з метою запровадження загальних європейських стандартів.

Європеїзація цивільного процесу, що стала однією з основних тенденцій його сучасного розвитку, своїми коренями сягає саме римського права. І це пояснює фено-

мен Європейської конвенції та рішень Європейського суду з прав людини, що сприяли активному зближенню цивільного процесу різних країн – членів Ради Європи. Єдиним механізмом в межах ЄС став транскордонний цивільний процес, який вплинув також на гармонізацію національного цивільного процесуального законодавства держав-членів ЄС. Подальші кроки з розвитку єдиного справжнього правосуддя в ЄС пов'язані з забезпеченням співробітництва держав-членів в судових справах. Важливого значення в цих умовах набуває характеристика тієї особливої моделі цивільного процесу, що сформувалась в європейських країнах у Середньовіччі і стала фундаментом для сучасного зближення національного цивільного процесу країн РЄ та ЄС.

Основою цивільного процесу стали положення, закріплені в основних джерелах римського права. Зокрема, в Законах XII таблиць було визначено основоположні принципи та закріплено основні правила здійснення правосуддя [1, с. 319–343, 477–487], що ознаменувало новий підхід до регулювання судової діяльності з розгляду і вирішення справ. До цього впродовж доволі тривалого періоду правила судочинства були таємні, обізнані з ними належали до привілейованого класу жерців або понтифіків, які й видавали свою волю за закон [2, с. 17–23]. Ідея полягала в тому, що правила, за якими здійснюється судочинство, мають бути втілені в законі – вони повинні бути загальнодоступними та загальноприйнятими, і не можуть залежати від волі самого судді.

Аналізуючи Закони XII таблиць, потрібно відзначити, що їх положення закріпили основні принципи цивільного процесу, які залишилися незмінними впродовж усього його подальшого розвитку. По-перше, у таблицях було визначено гарантії публічного відкритого розгляду справ і змагального процесу: «Якщо [сторони спору] не приходять до угоди, нехай [вони] до полудня зійдуться для по-

зову на форумі або на коміціумі. Хай присутні обидві сторони по черзі захищають [свою справу]».

Це положення стало загальною засадою цивільного судочинства, його імманентною ознакою. Законами було також закріплено рівність всіх перед законом – «Якщо викликають [кого-небудь] на судовоговірні, нехай [викликаний] йде»; диспозитивність процесу – «На чому домовляється, про те нехай [позивач] і просить [на судовоговірні]»; обов'язковості рішення суду та правила примирення сторін спору – «[Після закінчення зазначеного терміну] нехай [позивач] накладе руку [на боржника]. Нехай веде його на судовоговірні [для виконання рішення]»¹³, с. 13–36].

У системі римського права взаємодіяли два правові механізми – *ius civile Quiritium*, або порядок регулювання відносин за участі громадян Риму та *ius gentium*, що відображав загальні засади права інших народів держави-завойовника, а також *ius gentium*, або право народів Риму. Відповідно римське право часів республіканського періоду та Принципату формувалося як симбіоз, до якого заповичувалися найбільш дієві правові інститути, що стало одним з найважливіших досягнень юридичної думки та основою римського класичного права.

Взаємовплив і взаємодія *ius gentium* та *ius civile* має дуже важливе значення для сучасного розвитку національного внутрішнього права держав-членів та наднаціонального законодавства ЄС. Зокрема, реалізація положень ст. 6 Європейської конвенції надає науковцям підстави вважати основні засади і визначальні підходи до здійснення правосуддя спільними для жителів європейського простору [4, с. 209]. Ратифікація Конвенції поклала на держави відповідні міжнародні зобов'язання, які виконуються і через практику Європейського суду з прав людини – його рішення стали джерелом права для судів в Україні. Так національне право поступово збагачується за рахунок загальноєвропейських цінностей, а на території одного міждержавного об'єднання підтримуються спільні засади здійснення правосуддя.

Положення про рівність всіх перед законом, забезпечення відкритого і змагального процесу розгляду і вирішення справи судом, є надбанням римського права, які стали невід'ємною складовою здійснення правосуддя.

Середньовічну історію цивільного процесу поділяють на два періоди: перший – період примітивної процедури V–XI ст. (*the primitive procedure*); другий – розвиненого процесу XII–XV ст. (*the developed procedure*) (Р. Ван Канегем). Примітивність процесу першого періоду пов'язана з непрофесійністю суддів, які здійснювали правосуддя, та доволі неорганізованим процесом з великою кількістю учасників, який був настільки формалізований, що порушення встановлених правил могли призвести до фатальної помилки й

ухвалення несприятливого рішення у справі [5, с. 8–10].

Для європейської правової традиції характерним явищем є рецепція римського права, зокрема, у період розвитку примітивної процедури V–XI ст. відбуваються основні кодифікації римського права, завданням яких було не тільки зібрання, але й уніфікація чинного законодавства величезних територій тогочасної Римської держави. Найвизначнішим результатом таких робіт став *Corpus Iuris Civilis*, підготовлений упродовж 529–534 рр., який містив багато правил цивільного процесу, проте не мав жодної відокремленої присвяченої йому частини [6]. Істотний вплив кодифікація права, що була розпочата Юстиніаном, справила на формування сучасних правових систем, оскільки на той час до складу Римської (або Східно-Римської Візантійської) імперії належали величезні території більшості сучасних європейських держав, у подальшому такий досвід запозичили і їхні наступники.

XII–XV ст. ознаменували початок систематичного вивчення й узагальнення звичаїв та положень, за якими здійснювалося правосуддя. У цей час в європейських країнах розвивається тенденція узагальнювати різні правові системи за допомогою академічного, транснаціонального права, що викладається в університетах, і це єдине для всіх країн право розцінювалося юридичною наукою як загальне право цивілізованих країн (*Ius commune*) [7, с. 45].

Виникнення та діяльність глосаторських і постглосаторських шкіл права в перших європейських університетах справили істотний вплив на подальший розвиток права в цілому і цивільного процесу зокрема. Незважаючи на типові європейські відмінності, як зазначає Р. Ван Канегем, кілька основних характеристик були спільними для всієї Європи, а правила процедури стали об'єктом постійної уваги науковців та суддів: так *custom turned into reasoned law* (звичай перетворився на визначений закон) [8, с. 8–10].

Ius commune, яка функціонувала на більшій частині континенту в останні століття Середньовіччя, була охарактеризована М. Каппеллетті і Б. Гартон як загальна процедура Європи, що відрізняється такими важливими ознаками: абсолютне переважання письмового елемента; перешкоджання будь-якому особистому, прямому контакту між особою, що розглядає спір, і сторонами, свідками та іншими особами, які були джерелами інформації; так званою формальністю доказів; а також стадійністю, або поетапністю, здійснення судочинства [9]. Це свідчить про рецепцію пізньоримського судового процесу, якому були притаманні такі ознаки.

Істотний вплив на формування основної європейської моделі цивільного процесу справило канонічне право. Християнство з початку IV ст. стало офіційною релігією

[10, с. 225–226], яку підтримувала державна влада, у період раннього Середньовіччя судова влада перейшла до рук місцевої влади та релігійних організацій і до сфери впливу церкви потрапило і правосуддя; при цьому вони опікувалися не тільки його здійсненням, але і визначенням правил судочинства. Як зазначають в науковій літературі, основні джерела канонічного права сформувалися із канонів Декрету Граціана, права північних італійських міст і папських декретів, що почали застосовуватися спочатку в церковній сфері, а незабаром стали взірцем для модернізації процесуального права у світських судах [11, с. 78].

Декрет Граціана або «Concordantia Discordantium Canonum» – одне з найважливіших джерел канонічного права, результат кодифікації Папських декреталій (декретів), проведеної у 1140 р. Іоанном Граціаном [12, с. 363–365]. За своїм змістом він був поділений на три частини і у його другій частині вже було виокремлено численні питання, що стосувалися процесуального права, яким користувалися церковні суди. У подальшому канонічне право кодифікувалося ще кілька разів упродовж XIII–XIV ст., згодом усі ці збірки у 1583 р. увійшли до «Зводу канонічного права», яке справило величезний вплив на розвиток цивільного процесу в європейських країнах.

Ці джерела містили переважно загальні положення про процес, за яким справи розглядалися церковними судами, а згодом перетворилися на загальні засади канонічного процесу і були запозичені світськими судами. Наприклад, термін «екзекватура» походить від канонічного права, за положеннями якого це був акт світської влади про визнання актів Папи Римського. Одним із запозичених інститутів канонічного цивільного процесу стала «апеляція» – оскарження судового рішення і його перегляд судом вищої інстанції, який мав право скасувати помилкове рішення та ухвалити нове. Основи апеляції були притаманні римському праву, але в канонічному праві XII ст. вона дістала бурхливий розвиток – в умовах суворо ієрархічної системи церковних судів та законодавчо закріплених правил [13, с. 18–19].

Утворена за рахунок положень римського та канонічного права модель цивільного процесу отримала назву «романо-канонічної» і здійснила величезний вплив на подальший розвиток цивільного процесу, оскільки багато її положень було впроваджено в подальших кодифікаціях цивільного процесуального законодавства XIX–XX ст. Надзвичайно важливо те, що в період Середньовіччя, до формування сучасної концепції світу та піднесення ролі суверенних національних держав, основи цивільного процесу були спільними, їхні корені пов'язані з такими значущими цивілізаційними явищами, як християнська релігія та римська правова куль-

тура. Основні її положення були запозичені і відтворені в кодексах цивільного процесу у країнах всієї Європи [14, с. 5–6]. Зокрема, кодифікація цивільного процесуального законодавства розпочалися з ухвалення у 1806 р. *Code de proc dure civile* (Французький ЦПК), який був запозичений як модельний багатьма країнами Європи, що можна пов'язати з активним процесом зближення і формування ліберальних традицій сучасного цивільного процесу в континентальній Європі. *Zivilprozessordnung* (Австрійський ЦПК) 1895 р. символізував відправну точку розвитку цивільного процесу XX ст. – його положення було запозичені при кодифікації в Угорщині (ЦПК 1911 р.), Польщі (ЦПК 1933 р.), а також Югославії (ЦПК 1929 р. був майже повністю його копією). Таким чином, романо-канонічна модель цивільного процесу стала об'єднуючим фундаментом майже всіх сучасних європейських країн, що зумовлює і наявність у них загальних рис і механізмів здійснення правосуддя в цивільних справах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кофанов Л.Л. *Lex et ius: возникновение и развитие в VIII–III вв. до н.э.* – М.: Статут, 2006. – 575 с. – С. 319–343, 477–487.
2. Покровский И.А. *История римского права / И.А. Покровский.* – М.: Статут, 2004. – 540 с. – С. 154–161; Дождев Д.В. *Римское частное право: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д-ра юрид. наук, проф. В.С. Нерсисянца.* – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Норма, 2006. – 784 с. – С. 17–23.
3. Кофанов Л.Л. *Законы XII таблиц / отв. ред В.И. Уколова.* – М.: Изд-во ИВИ РАН, 1996. – 229 с. – С. 13–36.
4. Storme M. *Improving access to Justice in Europe / Marcel Storme // TeKa Kom. Praw.* – OL PAN, 2010. – Pp. 207–217. – P. 209.
5. Van Caenegem R.C. *History of European Civil Procedure / R.C. Van Caenegem // Encyclopedia of comparative law. Volume XVI. Civil Procedure / ed. by M. Cappelletti.* – 1987. – Pp. 8–10.
6. Van Rhee C.H. *Civil Procedure: A European Ius Commune? / C.H. Van Rhee // European Review of Private Law.* – 2000. – Pp. 589–611.
7. Там само. – С. 45.
8. Van Caenegem R.C. *History of European Civil Procedure / R.C. Van Caenegem // Encyclopedia of comparative law. Volume XVI. Civil Procedure / ed. by M. Cappelletti.* – 1987. – Pp. 8–10.
9. Cappelletti M. *Introduction – Policies, Trends and Ideas in Civil Procedure / M. Cappelletti, B. Garth // Encyclopedia of comparative law. Volume XVI. Civil Procedure / ed. by M. Cappelletti.* – 1987. – Pp. 1–91.
10. Див.: Гиббон Э. *История упадка и разрушения Римской империи: в 8 т. Т. 2.* – СПб.: Наука, 2004. – 384 с. – С. 5–62, 231–262; Дейвис Н. *Европа: История / пер. з англ. П. Тарашук,*

- О. Коваленко. – Київ: Основи, 2014. – 1464 с. – С. 225–226.
11. European Traditions in Civil Procedure / editor C.H. Van Rhee. – Oxford: Intersentia Antwerpen, 2005. – P. 78.
12. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – Київ: Основи, 2014. – 1464 с. – С. 363–365.
13. Van Caenegem R.C. History of European Civil Procedure / R.C. Van Caenegem // Encyclopedia of comparative law. Volume XVI. Civil Procedure / ed. by M. Cappelletti. – 1987. – Pp. 18–19.
14. European Traditions in Civil Procedure / editor C.H. Van Rhee. – Oxford: Intersentia Antwerpen, 2005. – Pp. 5–6.

Изарова Ирина Александровна

ROMANO-CANONICAL MODEL OF CIVIL PROCESS – BASIS OF GENERAL EUROPEAN TRADITION

В статье исследуются вопросы формирования и становления романо-канонической модели гражданского судопроизводства, стала основной гражданского процесса европейских государств. Источниками формирования такой модели стали реципирированные положения римского права, а также канонического права, которое сформировалось в течение Средневековья.

Ключевые слова: романо-каноническая модель гражданского судопроизводства; гражданский процесс; гражданское процессуальное законодательство.

Izarova Irina

ROMANO-CANONIAN MODEL OF CIVIL PROCESS – BASIS OF GENERAL EUROPEAN TRADITION

The article devoted to the formation of the Romano-canonical model of civil proceedings, which became the main civil procedure frame of most European states. The sources of this model were the reciprocated provisions of Roman law, as well as the canon law, which was formed during the Middle Ages.

Key words: Romano-canonical model of civil procedure; civil procedure; civil procedure law.